

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

ОЛЕНА СИМОНЧУК

СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ:

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ**

КИЇВ 2018

УДК 316.342.2

С 37

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 3 від 26 червня 2018 року)

Рецензенти:

Головаха Є., доктор філософських наук, Інститут соціології НАН України

Куценко О., доктор соціологічних наук, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Оксамитна С., доктор соціологічних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Симончук О.

С 37 Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класово-
го аналізу : монографія. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. —
416 с.

ISBN 978-966-02-8633-7

У монографії обґрунтовується евристичний потенціал класового аналізу в поясненні соціальних нерівностей у сучасних суспільствах, у тому числі в українському. Це передбачає пошук відповідей на низку дослідницьких питань. Якою є класова структура пострадянського українського суспільства? Чи ідентифікують люди себе та інших у класових термінах і чи властива їм класово специфічна свідомість? Представники яких класів краще консолідовані для просування і захисту своїх інтересів? У яких колективних та індивідуальних практиках вони відстоюють свої інтереси? Який вплив класова належність людей справляє на їхні життєві шанси, патерни свідомості та поведінки? Всі ці аспекти розглянуто у часовій перспективі (1990–2017) та в порівнянні з постсоціалістичними і розвиненими західними країнами.

Книга адресована фахівцям із соціоструктурної проблематики та порівняльних досліджень і всім, хто розмірковує над соціальним устроєм сучасних суспільств.

УДК 316.342.2

ISBN 978-966-02-8633-7

© Симончук О., 2018

© Інститут соціології НАН України, 2018

Вступ	7
Розділ 1. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ І СТАТУС КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ В СОЦІОЛОГІЇ	17
1.1. Концепт «соціальний клас» у сучасній соціології: класифікація значень	19
1.2. Тематичні кластери сучасного класового аналізу	33
1.3. Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології	53
1.4. Висновки до розділу	69
Розділ 2. КЛАСОВА СТРУКТУРА У ПЕРСПЕКТИВІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ КЛАСОВИХ СХЕМ	73
2.1. Множинність класових схем: концептуальні засади, операціональні моделі, досвід їх застосування в Україні	74
2.2. Неовеберіанська класова схема Джона Голдторпа	78
2.3. Неомарксистська класова схема Ерика Оліна Райта	96
2.4. Постіндустріальна класова схема Госта Еспін-Андерсена	113
2.5. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC)	128
2.6. Генералізація уявлень про класову структуру	153
2.7. Картографування класів: традиції та новації	162
2.8. Висновки до розділу	182
Розділ 3. КЛАСОВА СВІДОМІСТЬ	185
3.1. Методологія, історія і практика дослідження класової свідомості	187
3.2. Класові ідентичності	192
3.3. Усвідомлення класових інтересів	210
3.4. Висновки до розділу	229

Розділ 4. КЛАСОВІ ФОРМАЦІЇ ТА КЛАСОВІ ДІЇ	233
4.1. Механізм формування класів як соціальних акторів: теоретичні імплікації і емпірична операціоналізація	235
4.2. Класові формації	242
4.2.1. Політичні партії	243
4.2.2. Профспілки та асоціації роботодавців	268
4.3. Класові дії	288
4.3.1. Установки та практики захисту класових інтересів	288
4.3.2. Історія і сучасний стан страйкового руху	303
4.3.3. Класовий портрет українських майданів	319
4.4. Висновки до розділу	327
Розділ 5. КЛАСОВІ ЕФЕКТИ	331
5.1. Методологія і досвід вивчення впливу класу на різні соціальні феномени	332
5.2. Клас і матеріальне становище	336
5.3. Клас і суб'єктивний добробут	344
5.4. Клас і самооцінки здоров'я	348
5.5. Клас і культурні практики	358
5.6. Висновки до розділу	371
Висновки	373
Список літератури	381

До останньої чверті ХХ століття поняття «соціальний клас» залишалося центральним у науковому, політичному та повсякденному дискурсах. У західних суспільствах були очевидними і класові засади політичної участі й голосування, і доволі масове членство представників класів найманої праці у лівих політичних партіях та профспілках, і зорганізовані ними колективні дії на захист своїх інтересів. Виразними залишалися класові ідентичності й легко впізнаваними — класово специфічні стилі життя. Соціологи традиційно фіксували сильні «класові ефекти» в багатьох царинах життя — вплив класового походження і поточної класової належності людини на її життєві шанси, різноманітні патерни свідомості та поведінки.

Проте в останні десятиліття ХХ століття соціологи почали озвучувати інші діагнози та тренди, суть яких уявнюється вже з назви монографій того періоду: «Смерть класу» Я. Пакульскі та М. Вотерса (1996), «Прощавай, робітничий клас» А. Горца (1982), «Індивідуалізоване суспільство» З. Баумана (2001). «Чи має клас значення?» — таке питання стало темою безперервних дискусій із приводу характеру сучасного суспільства. З метою обґрунтування релевантності висновку про зниження ролі класу в західному суспільстві, яке дедалі більшою мірою набувало рис постіндустріального, наводилися начебто переконливі емпіричні аргументи. Дані багатьох досліджень свідчили про зменшення класових відмінностей у політичній та електоральній участі, стилях життя, культурних практиках. Класові ідентичності почали визначати як «розпливчасті й пасивні», практично зникли «масові» політичні партії, а членство у профспілках зменшилося в рази. Хвилі страйків та інших форм колективного захисту своїх соціально-економічних інтересів відчутно знизили свою амплітуду, а місце класових гасел заступили вузькопрофесійні. Для розв'язання утворюваних конфліктів працівники дедалі частіше зверталися не до профспілки, а до суду або в індивідуальному порядку до керівництва.

Причини цих соціально-групових трансформацій добре відрефлексовані західними соціологами й економістами. Вони зумовлені невпинним пришвидшенням процесів техніко-технологічного прогресу, політичної й економічної глобалізації; змінами галузевої та професійної структури зайнятості від індустріальної моделі господарювання до постіндустріальної; переходом від традиційних форм зайнятості (повний робочий день/тиждень) до різноманітних форм неповної й неформальної зайнятості; інституціоналізацією системи соціального діалогу і трипартизму; багатоманіттям ефектів суспільства загального добробуту; поширенням ідеології демократичного капіталізму; індивідуалізацією сфери праці та системи укладання контрактів, а також практик захисту своїх інтересів.

Цілком зрозуміло, що в описаній ситуації статус класового аналізу був проблематизований у крайніх оцінках — від збереження за ним ролі провідного інструменту в описі й поясненні наявних у конкретному суспільстві соціальних нерівностей до визнання вичерпності його евристичного потенціалу. В останні десятиліття дослідницькі претензії класового аналізу звужилися — вочевиднилися відмова від макрорівневого порядку денного (розгляд класів як соціальних акторів історичних змін та розроблення альтернативного сценарію розвитку суспільства) і зосередженість на мікрорівневому (аналіз переважно класового розподілу населення і різноманітних класових ефектів). Знизився також градус теоретико-ідеологічного протистояння: хоча класові теоретики та аналітики неомарксистського й неовеберіанського підходів, як і раніше, пропонують відмінні інтерпретації природи класу, попри те увиразнилися тренди щодо зближення їхніх дослідницьких стратегій.

Якщо у західних суспільствах класові відмінності послаблюються, а статус інтерпретації соціальних проблем у перспективі класів знижується, то в пост-соціалістичних суспільствах — навпаки. Раніше в радянській, зокрема українській, соціології панував монотеоретичний (марксистсько-ленінський) підхід до визначення класу і його функцій, що не підлягав ревізії, а в його емпіричній верифікації існували обмеження. Ця класова теорія виконувала і функції ідеології — від обґрунтування диктатури робітничого класу до постулювання прагнення однорідності суспільства у відповідні періоди. Розуміння класу і класових відносин та номінації класових категорій були закріплені юридично, в державних і партійних документах. Соціальні ідентичності представників різних класів строго визначалися займаними позиціями. Організації з репрезентації класових інтересів (партія і профспілки) були масовими за своїм членством. Однак практично були відсутні видимі форми колективного захисту інтересів різних соціальних груп. Класові ефекти в пізньому радянському суспільстві були слабкими: ідеологічна настанова на соціальну однорідність втілювалася в конкретних економічних стратегіях — згладжуванні відмінностей у зарплаті та рівні життя, тотальній зайнятості тощо.

У період незалежності України, що охоплює майже три десятиліття, внаслідок кардинальної зміни економічної й політичної інституціональної системи, з одного боку, і глобалізації та технологічного прогресу — з іншого, поступово утворювалася нова соціально-класова структура українського суспільства. Вихідною на початку транзиту (1985–1990 роки) була класова структура пізнього радянського суспільства (етакратична система, ідеологічне кліше зближення двох класів — робітників і селян, а також верстви інтелігенції), однорідність у відношенні до засобів виробництва за відсутності купівлі-продажу робочої сили, незначні відмінності в рівні життя різних класів, відсутність видимих форм класової боротьби і протистояння класово зорієнтованих організацій. У 1990-ті роки поступово формувалась нова класова структура суспільства — з нерівним стосунком до власності та неоднаковим становищем на ринку праці різних категорій населення (власники і наймані працівники; працівники приватних і державних підприємств). Соціологи фіксували дедалі інтенсивніший вплив класу на матеріальний статус, доступ до медицини

та освіти, культурні практики тощо. Колишні класові категорії (робітничий клас, селянство, інтелігенція) поступово виходили з ужитку, дедалі запитуванішими ставали нові ідентичності — наймані працівники, роботодавці та самозайняті; олігархи, середній клас і робітничий клас; бідні, середні та заможні; фермери; фрілансери. Склалися нові організації, що перебирали на себе роль просування і захисту інтересів певних класів: асоціації підприємців/роботодавців і профспілки різних груп найманих працівників (тепер уже як об'єднання на добровільних засадах). За умов багатопартійної системи нові політичні сили конструювали для себе групи, інтереси яких вони мають намір захищати (зокрема, наймані працівники, середній клас, дрібні власники, фермери). Класові та трудові конфлікти почали маніфестуватися у страйках, мітингах і демонстраціях.

В українській радянській соціології традиція вивчення соціальної структури суспільства та її окремих елементів сформувалася у 1960–1980-х роках. Обговорювалися теоретико-методологічні підходи до їх емпіричного аналізу (В. Чорноволенко, М. Мокляк, М. Лойберг, Ю. Сікорський), рівні й тенденції міжгенераційної соціальної мобільності (С. Макеєв), питання престижу та привабливості професій (В. Чорноволенко, В. Осовський, В. Паніотто, В. Матусевич, С. Стукало, С. Войтович). Дотепер становлять інтерес публікації про соціальний статус, спосіб життя, цінності, задоволеність роботою та життям окремих класів і соціальних категорій: робітничого класу (А. Ручка, М. Мокляк, В. Піддубний, Л. Аза, В. Тарасенко, В. Чорноволенко), інтелігенції (В. Ширяєв, І. Мартинюк), службовців (Н. Лавріненко), керівників виробничих колективів (М. Мокляк), а також монографії, присвячені міжкласовим та внутрішньокласовим відмінностям у системах цінностей, практиках дозвілля, типах особистості, життєвих перспективах та професійному самовизначенні (А. Ручка, М. Сакада, В. Осовський, Н. Костенко, М. Шульга, О. Вишняк, Є. Головаха).

Попри очевидні досягнення вітчизняна соціологія класової структури та мобільності того періоду, за оцінками експертів, не була повноцінно інституціоналізована як наукова дисципліна. Серед причин — ідеологічне табування певних тем дослідження (до прикладу, номенклатури, міжкласових і трудових конфліктів, класово зумовлених нерівностей), ізоляція вітчизняних дослідників від світового наукового дискурсу про класи (чим гальмувалося вдосконалення теоретичних підходів і методичного інструментарію), а також відсутність регулярних репрезентативних для дорослого населення емпіричних даних.

Проте для аналізу пострадянських соціально-класових реалій напрацьовані раніше теоретико-методологічні підходи й емпіричні бази або виявилися непридатними, або демонстрували свою обмеженість. У 1990-ті роки вітчизняні дослідники класів постали перед низкою викликів: для вивчення соціально-інституціональних і групових інновацій була потрібна нова теоретико-методологічна оптика та відповідні емпіричні бази для її верифікації. Свобода від ідеологічного пресингу відкрила можливість не просто опанувати напрацьовані у світовій соціології класові теорії, методики та стратегії аналізу емпірич-

них даних, а й апробувати релевантність їх для вивчення українського суспільства. У теоретичній сфері поступово утверджувалась нормативність альтернативних класових підходів, як запозичених із західної методології, так і розроблених з урахуванням специфіки трансформаційного суспільства. В емпіричній сфері усвідомлювалася необхідність, з одного боку, входження у великі міжнародні проекти (інтригувала можливість порівнювати українські реалії класової структури з постсоціалістичними й економічно розвиненими західними країнами), а з іншого — накопичення моніторингових даних з метою відстежування динаміки класово фокусованих показників у часі. Ще одним викликом було завдання опрацювання методичних інструментів конструювання класових позицій (використовуваних переважно як незалежна змінна у різних масивах), а також апробації, валідації й адаптації нових методик вивчення класової свідомості, класових формацій і класових ефектів.

Оцінюючи досягнення і проблеми вітчизняного класового аналізу в перспективі трьох десятиліть новітньої історії України, можна констатувати, що з названими вище викликами дослідники впоралися. Соціологічна рефлексія інституціональної та класової трансформації оснастилася сучасною теоретичною, методологічною, інструментальною оптикою. Українські соціологи стали учасниками низки великих міжнародних проектів, зокрема Європейського соціального дослідження (ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), що дало змогу одержати дані для емпірично обґрунтованих суджень про схожі риси та відмінності соціально-класової структури України на тлі суспільств різного типу. Започатковані з 1990-х національні проекти моніторингового типу (зокрема Інституту соціології НАНУ) вможливили відстежування процесів трансформації українського соціуму від радянського зразка до його нової конфігурації за великим переліком показників.

Питання генези нової соціальної структури, занепаду колишніх класів і становлення нових було одним з найактуальніших в українській соціології. З одного боку, опановувалися і перманентно переосмислювалися західні теоретико-методологічні підходи до класового аналізу (С. Макеєв, О. Куценко, С. Оксамитна). З іншого — були запропоновані оригінальні фундаментальні розробки, що пояснюють механізми, причини та наслідки пострадянських соціально-структурних змін. Серед них — структурно-діяльнісна концепція класоутворення (О. Куценко), концепція неостанового розвитку пострадянського українського суспільства (Є. Головаха), концепція подвійної інституціоналізації, що пояснює плюральність і нестабільність класової структури в період трансформацій (Н. Паніна та Є. Головаха), концепція інституціональної природи стратифікації, покладена в основу аналізу класової мобільності (С. Макеєв та С. Оксамитна), концепція пояснення макросоціальних (професійних, класових та інституціональних) змін в Україні за роки незалежності (В. Хмелько). Західні соціологи пропонували свої варіанти осмислення пострадянської соціально-класової трансформації (Д. Лейн, М. Кон; І. Селені, Г. Еял і Е. Тоунслі; Дж. Еванс і К. Мілс).

Чимало досліджень фокусувалися на трансформації старих класів, зокрема радянської інтелігенції (О. Куценко), робітничого класу (О. Симончук, А. Ар-

сеєнко, Т. Петрушина), селянства (І. Прибиткова, А. Шатохін, О. Іваненко, О. Гончарук), та на генезі нових, наприклад, на історії й механізмах становлення підприємництва у 1990-ті роки та описі соціального портрета підприємця (І. Демченко, О. Симончук, В. Бондар), концептуалізації явища самозайнятості (О. Івашенко) і класу дрібних власників (О. Симончук), а також на джерелах і механізмах формування середнього класу (О. Симончук, М. Міщенко), класу великих власників (О. Рахманов), класів бідних, середніх і багатих у рамках градаційного підходу (І. Прибиткова).

Детально розроблено проблематику міжгенераційної класової та освітньої мобільності (С. Оксамитна), престижу професій і його динаміки (С. Оксамитна, А. Патракова, С. Стукало). Низку праць присвячено вивченню стратифікаційних порядків суспільства (Н. Коваліско, С. Макеєв, Л. Малиш, А. Домаранська, А. Патракова), зокрема класовому картографуванню — розподілу класових позицій у суспільстві (С. Оксамитна, О. Симончук). Визначено особливості динаміки класової свідомості та соціальної самоідентифікації (С. Макеєв, С. Оксамитна, О. Швачко, О. Куценко, О. Мусієздов, О. Симончук), колективні практики захисту соціально-економічних інтересів різних груп зайнятого населення (О. Панькова, К. Івашенко, В. Іщенко, О. Дутчак, О. Симончук). Реалізовано дослідження різноманітних класових ефектів, зокрема зв'язку класу з політичними орієнтаціями (О. Куценко, С. Макеєв, С. Стукало) і культурними практиками (Н. Костенко, А. Ручка, Л. Скокова, А. Домаранська).

Майже 30-літня історія класового аналізу у вітчизняній соціології свідчить про неабиякі досягнення в плані концептуалізації нової класової конфігурації та її емпіричної верифікації. Однак нова теоретико-методологічна ситуація та отримані результати увиразнили й нові суперечності та прогалини в нашому знанні про класи, які виявляються в п'яти взаємопов'язаних контекстах/сюжетах.

1. Будучи визнані нормативними у вітчизняній соціології, альтернативні підходи до визначення та операціоналізації поняття «соціальний клас» призвели не стільки до накопичення консенсусного знання, скільки до ситуації теоретико-методологічної невизначеності, внаслідок чого класова тематика та алгоритми емпіричної ідентифікації класів виявилися мало включеними в науковий обіг. Звідси і нагальна потреба у детальному розгляді та впорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфер їх найбільшої релевантності. Крім того, класи хоч і є традиційною сферою досліджень українських соціологів, але зміст сучасного класового аналізу (царина релевантних для нього дослідницьких питань і опис актуального стану справ) сьогодні неочевидний. Необхідним є його переосмислення, щоб уточнити дослідницький порядок денний і з'ясувати статус класового аналізу: чи є клас релевантним концептом аналізу сучасного українського суспільства?

2. Незважаючи на те, що в останні двадцять років унаочнилися успіхи вітчизняних соціологів у «класовому картографуванні» (вивченні структури класових позицій і їх розподілу серед населення України) на підставі найавторитетніших у сучасній соціології класових схем Дж. Голдторпа та Е.О. Райта, до

аналізу класової структури слід залучити також новітні типології, що проходять зараз валідизацію в європейських країнах, зокрема Європейську соціально-економічну класифікацію. Крім того, у вітчизняній науці досі не було спроб зіставити класово диференціювальний потенціал названих схем, аби продемонструвати вплив тієї чи іншої класової типології на висновки про соціальну структуру суспільства.

3. Більш фокусовану дослідницьку програму треба розробити й реалізувати для виявлення зв'язку класової структури і класової свідомості. Тестувати такі дані актуально в порівняльній і часовій перспективі. Крім того, вивчення різних аспектів класової свідомості на підставі самих лише даних масових опитувань явно замало; з метою підвищення якості соціологічної інтерпретації слід використовувати й якісну методологію, зокрема дані напівструктурованих інтерв'ю.

4. Упродовж останніх десятиліть соціологи мало уваги приділяли класовим формаціям — організованим спільнотам у рамках нової класової структури українського суспільства. Ідеться про політичні партії, профспілки, асоціації підприємців — ті організації, що перебирають на себе функції консолідації та мобілізації представників певних класів для просування й захисту їхніх інтересів. Недостатньо опрацьованою у вітчизняному класовому аналізі залишається методологічна оптика для моніторингу колективних дій/практик різних класів і зіставлення їх за формами та ефективністю.

5. Дослідження різноманітних класових ефектів були доволі популярними у вітчизняній соціології, однак поза детальним розглядом залишився широкий спектр феноменів, важливих для розуміння сучасних соціальних нерівностей, зокрема класова зумовленість бідності, здоров'я, суб'єктивного добробуту. Недостатність даних, у тому числі порівняльних (в яких країнах класові ефекти є виразнішими?) і в часовій динаміці (слабшають вони чи посилюються?), не дає змоги надійно обґрунтувати статус класового підходу у вивченні сучасного українського соціуму.

Узагальнення названих проблемних аспектів окреслює *наукову проблему*: конфлікт інтерпретацій евристичного потенціалу класового аналізу свідчить про відсутність у структурі сучасного соціологічного знання релевантного концептуального уявлення про пізнавальні можливості та обмеження цієї методології вивчення сучасних суспільств, українського в тому числі. Звідси *мета дослідження* — на підставі систематизації сучасних класових теорій і методичних правил операціоналізації класів розробити концепцію тематичних напрямів класового аналізу, обґрунтувати евристичний потенціал класового аналізу як методології опису соціальної структури сучасних суспільств та виявити стан і динаміку класової структурації українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Досягнення мети передбачало виконання таких *завдань*. По-перше, підсумувати науковий дискурс про соціальні класи, систематизувавши та класифікувавши підходи до їх концептуалізації в сучасній соціології, а також узагальнити процеси та результати інституціоналізації цього наукового напрямку в українській соціології у вигляді концепції поліпарадигмальних тематичних

напрямів/кластерів класового аналізу з окресленням напрямів емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень. По-друге, застосувати концептуально й операціонально альтернативні класові схеми до вивчення структури класових позицій (класової структури) українського суспільства, виявляючи її особливості порівняно з постсоціалістичними та розвиненими західними країнами; на підставі методологічних інновацій класового картографування 2000-х років розробити авторський підхід до ідентифікації класових позицій. По-третє, резюмуючи теоретико-методологічні підходи до вивчення класової свідомості, дослідити взаємозв'язок класових позицій з класовими ідентичностями та установками щодо соціальних нерівностей у порівняльній і часовій перспективі. По-четверте, реконструювати механізм формування класів як реальних груп, що консолідуються й мобілізуються для просування та захисту своїх інтересів; з'ясувати форми, стан і головні чинники динаміки класових формацій і дій в українському суспільстві. По-п'яте, емпірично ідентифікувати «класові ефекти» — вплив класу на різноманітні життєві шанси людей, патерни їхньої свідомості та поведінки, маючи на увазі упорядкування «карти релевантності» поняття класу в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є класова структуризація сучасних суспільств (онтологічний аспект) і соціологічні концепції та методології класового аналізу (гносеологічний аспект). *Предмет дослідження* — евристичний потенціал методологій класового аналізу в дослідженнях соціоструктурних явищ і процесів, а також класова структуризація суспільств у часовій і порівняльній перспективах.

Означена наукова проблема, а також мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження визначили особливості логіки та структури пропонованої монографії.

У *першому розділі* викладено багатоманітні інтерпретації поняття «клас», здійснено огляд узагальнювальних класифікацій, створених в останнє десятиліття шерегом авторитетних класових аналітиків, проаналізовано тренди розвитку класового аналізу в західній соціології. Проаналізовано процеси та результати інституціоналізації класового аналізу у вітчизняній науці. Подано авторську концепцію поліпарадигмальних тематичних напрямів/кластерів класового аналізу, окреслено напрями емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень.

У *другому розділі* розглянуто класову структуру сучасних суспільств у концептуальній оптиці альтернативних класових схем — неовеберіанської схеми Дж. Голдторпа, неомарксистської схеми Е.О. Райта, постіндустріальної схеми Г. Еспін-Андерсена, а також новітньої Європейської соціально-економічної класифікації, що претендує на роль стандарту визначення класу. Стосовно кожної схеми описано особливості операціональної моделі й технічного інструментарію конструювання класових категорій, а також результати застосування їх в Україні в контексті європейських країн. Далі здійснено генералізацію уявлень про класову структуру, сформованих на підставі названих схем, продемонстровано вплив інструменту визначення класів на висновки про характер сучасних суспільств. В останньому підрозділі обговорено проблеми сучасного картографування класів і окреслено можливі перспективи вдоскона-

лення його методології, проаналізовано новітні розробки (зокрема, класові схеми Д. Граскі та К. Віден, М. Севіджа і колег), а також запропоновано авторську схему ідентифікації класових позицій.

У *третьому розділі* розглянуто підходи до поняттєво-термінологічної інтерпретації класової свідомості (як класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів), методологію й історію її вивчення, а також результати порівняльного дослідження стану класової свідомості у постсоціалістичних і розвинутих західних суспільствах. Емпіричний зондаж класових ідентичностей реалізований у рамках двох дослідницьких традицій — аналізу зв'язку класових позицій і класових ідентичностей на базі даних масових опитувань і типологічного аналізу соціальної самоідентифікації представників середнього і робітничого класу за матеріалами глибинних інтерв'ю. Усвідомлення представниками різних класів своїх інтересів вивчалось через зв'язок класових позицій з низкою соціальних установок — оцінок справедливості зарплати, підтримки принципу перерозподілу, сприйняття соціального конфлікту тощо.

У *четвертому розділі* проаналізовано механізм формування класів як консолідованих і мобілізованих груп, операціоналізовано поняття «класова формація» та «класова дія» як найважливіші елементи цього процесу. Як приклади класових формацій (організацій/спільнот з колективного просування та захисту класових інтересів) розглядаються політичні партії та класово специфічні форми економічних об'єднань найманих працівників і роботодавців — профспілки та асоціації роботодавців/підприємців. Надано емпірично обґрунтовану відповідь на питання, які з названих класів у наш час більшою мірою консолідовані. За показники взято рівень формального членства представників різних класів у відповідних організаціях та рівень довіри до них, зокрема в часовій перспективі (1990—2017) і в порівнянні з різними країнами. Далі розглянуто різноманітні виміри колективних та індивідуальних дій представників різних класів на захист своїх інтересів: 1) протестні установки й мобілізаційні практики (участь у мітингах і демонстраціях, робота в партійних і громадських організаціях, звернення до суду) в Україні та інших країнах; 2) страйки як одна з найзапитуваніших і явних форм класової мобілізації найманих працівників (наведено дані про рівень і динаміку страйкового руху впродовж 1989—2015 років в Україні, постсоціалістичних і західних країнах; проаналізовано причини цієї динаміки та класовий склад учасників); 3) класовий портрет трьох українських майданів (виявлена міра залученості представників різних класів у події Помаранчевої революції, Підприємницького майдану та Євромайдану).

У *п'ятому розділі* проаналізовано різні класові ефекти — вплив класових позицій людей на їхні життєві шанси, патерни свідомості та поведінки й, зокрема, на матеріальне становище, здоров'я, задоволеність різноманітними аспектами життєдіяльності, дозвіллеві й рекреаційні практики. Результати дослідження класових ефектів, що є важливою складовою мікрорівневої програми класового аналізу, розглядаються, з одного боку, як підстави для коригування соціальної політики зі зменшення нерівності та соціальної напруженості, а з іншого — як емпірично обґрунтовані аргументи в оцінюванні ролі класу як ре-

левантного пояснення соціальних нерівностей у сучасному світі, в тому числі в Україні.

Завершують монографію висновки, що підсумовують стан і динаміку названих вище аспектів класового структурування в сучасному українському суспільстві, визначають статус класового аналізу у вітчизняній соціології та окреслюють новий дослідницький порядок денний.

Емпіричну базу дослідження становили дані п'яти типів джерел. По-перше, матеріали Міжнародної організації праці та Державного комітету статистики України від 1985 до 2017 року. По-друге, дані опитування «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» і низки спеціалізованих проектів у рамках омнібуса, реалізованих Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2017 рік (репрезентативна для країни вибіркова сукупність — 1800 осіб). По-третє, дані двох міжнародних соціологічних проектів — Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років (обсяг вибірки кожної хвили — 2000 респондентів) та Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP) 2009 року. По-четверте, матеріали кількох цільових досліджень окремих класів: проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві», реалізованого Інститутом соціології НАНУ у 2013 році (1800 респондентів); вивчення проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2014 році (10 000 осіб); опитування представників малого, середнього і великого бізнесу, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка в 2015 році (354 особи); проекту «Моніторинг протестів, репресій та поступок», що від 2009 року реалізується Центром соціальних і трудових досліджень; проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого Соціологічною асоціацією України спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 2017 році (2000 респондентів). По-п'яте, матеріали 155 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з представниками класу дрібних власників, середнього і робітничого класу, проведених мною у 2002–2016 роках.

Окреслю *практичне значення результатів* дослідження. (1) Запропонована концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу може послугувати підґрунтям для розроблення програми моніторингового дослідження класової структури, класової свідомості, класових формацій і дій в українському суспільстві. (2) Важливим результатом є вдосконалення методології та методичного інструментарію класово сфокусованих досліджень, зокрема забезпечення можливості використання вітчизняними соціологами в дослідницькій практиці альтернативних класових схем. З цією метою в масиви деяких вітчизняних проектів (зокрема, моніторингу Інституту соціології НАНУ від 2007 року) закладено необхідні для їх конструювання змінні; змінну «заняття респондента» в усіх національних масивах закодовано згідно з Міжнародним класифікатором професій ISCO-88; створено архів відповідних SPSS-синтаксисів, адаптованих для різних масивів. Започатковано і відкрито для вторинного аналізу архів матеріалів глибинних інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу. (3) Результати та висновки можуть становити

інтерес для соціологів, що спеціалізуються у сфері європейських порівняльних досліджень: всі предметні сюжети подано в широкій порівняльній перспективі на підставі вагомих міжнародних даних; методологічну цінність можуть становити докладні коментарі щодо конструювання названих класових схем, що мають високий дослідницький потенціал саме у порівняльних проектах. (4) Виконана діагностика класової детермінації соціальних нерівностей, свідомості та дій у сучасному українському суспільстві здатна надати публічним дебатам стосовно перспектив соціально-політичного розвитку країни необхідну міру конкретності та аргументованості, а також слугувати обґрунтуванням програм модернізації українського суспільства. (5) Результати, викладені в цій монографії, використано в процесі лекційних і практичних занять з проблематики соціальної структури, класового та стратифікаційного аналізу на факультеті соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАНУ.